

ПАРАТЕКСТУАЛЬНИЙ ВИМІР ПОЕМ Т. Г. ШЕВЧЕНКА «СОН» ТА «МАРІЯ»

*Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент
В. Т. Чайковська*

У кожної нації є свій духовний поведир. У поляків це А. Міцкевич, у росіян О. Пушкін, в англійців Дж. Байрон. Для України це Тарас Григорович Шевченко. Оскільки українці довго йшли до своєї державності, то творчість таких геніїв була неналежно оцінена, інтерпретована на вигідний чужій владі лад. І тільки на перший погляд може здатись, що всі твори Кобзаря вже аналізовані по рядочку, але насправді нам треба ще багато наново відкрити, переосмислити і познайомити світ з нашим, українським Шевченком – не селянським поетом, а генієм-інтелігентом, що заклав дужі підвалини національної свідомості українців.

Головне завдання сучасних літературознавців полягає в тому, щоб подивитися на творчість Тараса Григоровича з різних кутів, змінити стереотипи сприйняття його творів. Такі спроби вже зробили О. Забужко (міфологічна інтерпретація), В. Яременко (історіософський аналіз), О. Яковина (образ Богородиці), Т. Бовсунівська (біблійний паралелізм), Л. Плющ, О. Сирцова (Т. Г. Шевченко як релігійний мислитель). Не кажучи вже про дослідження визнаних класиків літературної критики: І. Франка, В. Щурата, М. Драгоманова, С. Єфремова.

Говорячи про «осучаснення» Шевченка і намагання зрозуміти Тараса Григоровича через його твори, неможливо оминати концепції паратекстуальності. Пошуки в творах міжтекстових зв'язків, паралелей завжди цікавили літературознавців. Дослідження ролі паратекстуальних елементів (заголовка, епіграфа, присвяти, прологу, епілогу) допомагає по-новому визначити роль автора, як посередника між твором і читачем. Саме в таких елементах письменник має можливість безпосереднього контакту з читачем. Основний текст і паратекстуальні елементи потрібно розглядати як одне ціле, але

водночас ці елементи знаходяться на різних рівнях ієрархічної структури твору. Паратекст – це як рамки художнього твору, найкоротший шлях читача до розуміння тексту.

Поняття «паратекст» розробив французький вчений Жерар Женетт. Він у своїй книзі «Палімпсести: Література другого ступеня» (1982) запропонував п'ятичленну класифікацію типів транстекстуальності (взаємодії текстів): *інтертекстуальність*, *паратекстуальність*, *метатекстуальність*, *гіпертекстуальність*, *архітекстуальність*[1, с. 250].

Читач ніколи не сприймає текст художнього твору без таких елементів, як заголовок, епіграф, присвята... За допомогою паратекстуальних елементів (що йдуть паралельно тексту, презентують текст) автор має можливість прямо звернутись до читача. Сучасне літературознавство має різноманітні погляди на художній текст. Одні розглядають твір через особистість автора, інші як самостійне явище. Але в жодному разі не можна применшити ролі паратекстуальних елементів для інтерпретації художнього твору та розуміння поглядів автора.

Отже, якщо дослідити паратексти творів Т. Г. Шевченка, ми зможемо ніби прямо поспілкуватися з автором, використати заголовки, епіграфи та присвяти як підказки до розуміння авторського задуму.

Спробуємо проаналізувати паратекстуальні елементи політичної поеми «Сон» Т. Шевченка і таким чином знайти ключ до розуміння цього твору не з перших його рядків, а вже з назви та епіграфу.

Одним з перших, хто взявся критично проаналізувати цей твір, був Іван Франко. На його думки я й буду спиратись у своєму дослідженні.

Поему «Сон» треба розглядати, в першу чергу, як художній твір політичного спрямування, яка на час створення була унікальним явищем і займала не тільки в українській, а й в світовій літературі чільне місце в боротьбі проти гнобителів демократії. «Такий самий поворот до реалізму та до порушування суспільних питань у літературі dokonували в Англії Діккенс («Різдвяні повістки») і Теккерей, у Німеччині Ауербах, не згадуючи вже про Генріха Гейне, який рівночасно з Шевченковим «Сном» (1844 р.) своєю поемою «Німеччина, зимова казка», формою та напрямом

багато де в чім подібною до Шевченкового «Сну», сильно та дотепно вдарив на передрухнілий політичний лад Німеччини.» [4, с. 133].

Поему «Сон» називають сатиричною. Іноді хвороби виліковує отрута. Я думаю, це саме той випадок. Письменник використовував реалістичне зображення дійсності. Все, що йому допікало, він висловлював прямо, але не всі його чули. Тому Тарас Григорович іде іншим шляхом: щоб відкрити людям очі на їхнє реальне становище, вилікувати їх від духовної сліпоти і занепаду, він ніби сміється з них. За літературознавчим словником, сатира – особливий спосіб художнього відображення дійсності, який полягає в гострому осудливому осміянні негативного. У вузькому розумінні сатира – твір викривального характеру. Сатира спрямована проти соціально шкідливих явищ, які гальмують розвиток суспільства, на відміну від гумору, вона має гострий непримиренний характер. У сатиричних творах широко використовуються художня гіперболізація, яка є основою сатиричної типізації, гротеск. Отже, це сміх від безвиході, сміх крізь сльози, «сльози жалю стають у його гнівному оці» [4, с. 147].

Т. Шевченко балансує на межі істерики та здорового глузду. Весь біль виливається в гострі слова, які тільки простачок сприйме за комедію. «Ті страшні картини народної неволі та політичного тиску знов доводять поета до розпуки» [4, с. 144]. «Всі головні неправди темного царства: опутання думок і слова, висисання робучого люду податками, солдатчиною, самовільними судами та каторгою, кріпацтво, бідність і проституція, – все те безконечною, важкою хмарою переходить перед душею поета, збільшуючи його біль і душевну муку» [4, с. 145].

Перед тим, як перейти до епіграфа, з'ясуємо, чому саме така назва – «Сон». Стандартне пояснення, яке дають учителі в школі – це бажання автора вберегти себе від переслідувань влади. Герой засинає, і всі події відбуваються у сні. Якщо це сон, то це неправда, вигадка, жарт, адже будь-що може наснитись людині, до того ж п'яній. Так, це пояснення має зерно правди, але якби ж все було так просто. Що ж насправді хотів сказати нам автор?

Заголовок твору – це перше, що бачить читач. Він має бути чітким, афористичним, містити в собі ідею художнього твору. Це своєрідна підказка, анонс від автора щодо змісту твору. Я вважаю,

що вибір жанру сатири і така назва – це просто крик душі Т. Шевченка. Це заклик людей прокинутись, розплющити очі і подивитись на своє життя, на становище в країні, в якій вони живуть. Основним засобом сатири є гротеск, отже «сон» треба розуміти як «прокиньтесь». Світ не може прийняти істину, бо не бачить і не усвідомлює її. Тобто, якщо Т. Шевченко скаже прямо, то затуманений розум людей не сприйме очевидної правди, бо вона дуже гірка і болюча. А з іншого боку – те, що хотів сказати у «Сні» Тарас Шевченко, зможе зрозуміти тільки мисляча людина, відкрите, сміливе серце, що ще не зовсім осліпло від царизму і має сміливість побачити цю правду. Автор називає твір «Сон» і описує життя народу. Отже, народ спить, народ глухий і сліпий до реальності. Оскільки прямі заклики до здорового глузду, патріотичних почуттів і рішучих дій не завжди допомагають, то автор вирішив ускладнити завдання своїм читачам і таким чином достукатись до тих, чиє серце ще не остаточно збайдужіло.

Отже, Т. Шевченко не міг мовчати про свавілля, яке чинилося царською владою над людьми «Воно мусить вирватись на волю, мусить хоч у сні висказати себе, проламати кригу силуваної мовчанки» [4, с. 141].

Під назвою автор сам зазначає жанр твору – «комедія». Це вводить в оману читача поверхневого і підсилює сарказм назви і твору в цілому.

Перейдемо до епіграфа. Це слова з Євангелія від Іоанна: «Дух истинны, его же мир не может прияти, яко не видит его, ниже знает его» [2, с. 205]. Отже, після такої назви і жанру комедії цей епіграф змушує замислитись. Це явна підказка від автора. Чи справді все буде так просто і весело? Автор дає можливість читачеві самому зробити вибір.

Недаремно епіграф взято з Євангелія. У цьому творі Т. Шевченко торкається проблем, що стосуються не тільки долі українського народу, а вселюдських проблем. Євангеліє – це непохитна істина, джерело мудрості як для простої людини, так і для високоосвіченого інтелігента. Автор ніби попереджає того, хто збирається читати твір: той, хто хоче, побачить тут істину, а хто її не знає і не хоче бачити, той побачить у цьому творі просто комедію. Слова євангеліста Іоанна озвучують Шевченкове

розуміння місії поета в суспільстві: бути речником правди й захисником народу.

Епіграф часто служить ключем до осмислення художньої концепції, виражає основну колізію, тему, ідею або настрій твору, допомагаючи його сприйманню, а також окреслює асоціативні зв'язки твору з літературною традицією та сучасністю.

Отже, якщо Кобзар наводить слова з Євангелія як епіграф до свого твору, то це є підтвердженням глибокого розуміння Святого письма. Євангеліє – це істина не тільки для українського народу, а й для всіх християн світу, і для росіян в тому числі. На мою думку, автор хотів відкрити очі не тільки пригнобленим, а й гнобителям, що живуть не краще, ніж українці. Вони ніби не бачать знущань влади, і все одно прославляють царя-ката. Всі вони заручники системи, «при якій царська воля та брутальна сила були всім, а людське чуття та справедливість уважалися нічим. Отсе та машина, що давить Росію, давить і Україну. Духовна нікчемність, моральна погань попри брутальну силу – се вся суть тої машини, се й самотні умови її існування» [4, с. 149]. Великі монархічні тоталітарні імперії шкодять не лише загарбаним народам, а й собі. Тобто, епіграф у цьому творі – це міжнародний посил.

Можна зробити висновок, що поєднання назви, вказівки на жанр та епіграфу – це без перебільшення своєрідний іспит нашої честі і гідності, нашої здатності мислити і відрізняти правду від кривди. Можливо, ці слова занадто пишні, але це справді так. Хто «купиться» на назву і епіграф, повірить, що це справді має бути така собі комедія – той не склав іспиту від Т. Шевченка. Бо це крик душі, це сльози над всіма одуреними, поневоленими людьми з ярмом на шиї, шорами на очах, великим терпінням в серці і рабською чи пристосуванською свідомістю в голові, що не здатні зрозуміти жалюгідності свого стану і побороти його.

Твори Т. Шевченка – це його єдина зброя, це єдине, чим він може допомогти людям. За подібні твори в той час можна було втратити життя – і навіть це не зупиняло Кобзаря. Писати політичні твори в умовах того часу було справжнім подвигом, на який зважиться тільки велична духом і чиста серцем людина.

Одним з творів періоду після заслання на біблійну тематику є поема **«Марія»**. Іван Франко пише: «Перший помисл до написання поеми **«Марія»** прийшов Шевченкові, мабуть, у часи

його ув'язнення та примусової солдатської служби. В листі з Орської кріпості до княжни Варвари Рєпніної він писав: "...Єдина моя втіха тепер – святе Євангеліє. Я читаю щодня, щогодини. Колись думав я аналізувати серце матері по житті св. Марії, непорочної матері Христової". Іще раз у іншому листі до тої самої Рєпніної написав Шевченко: "Новий завіт я читаю благоговійно і у мене вродилася думка – змалювати картину розп'ятого її сина. Молю бога, щоб хоч коли-небудь здійснилися мої мрії"[4, с. 301].

Почнемо з назви. Автор задумав написати твір про матір Ісуса Христа і назвав його просто «Марія». Це природно, навіщо вигадувати якусь іншу назву, якщо перші асоціації з цим іменем у всіх біблійні. А з іншого боку, він хотів написати про неї з «буденного» погляду, з того, як сприймали її за життя на землі. Якою була земна доля цієї неземної жінки. Адже за життя вона була просто Марія – дружина, мати, що ділила з сином всі нелегкі дороги, а вже потім мати спасителя світу. Можливо, саме тому поема називається «Марія».

Далі читаємо епіграф: «Радуйся, ты бо обновила еси зачатия студно» [2, с. 543]. Слова взяті з акафіста пресвятій Богородиці. Якщо в когось ще залишалися сумніви, про яку Марію йтиметься у творі, то епіграф їх розвіяв. Але що хотів нам сказати про святу Марію Тарас Григорович цими словами? Як він до неї ставиться? Яке значення вкладає в цей образ?

«Радуйся!» – цими словами привітав Марію Архангел Гавриїл принісши їй незвичайну звістку. Отже, Марія стала богообраною, і мала рідити цій новині. Всі незвичайні повідомлення вона прийняла зі смиренням.

Далі в епіграфі «ты бо обновила еси зачатия студно». Тема жінки в різних іпостасях проходить через усю творчість Тараса Григоровича. Оксана Забужко, зробивши міфологічний аналіз творчості Т. Шевченка, з'ясувала, що архетип жінки у нього – це покритка. Йому завжди було жаль цих дівчат, що зазнавали поневірянь і ганьби на все життя через те, що щиро віддавались почуттям і пристрасті. «Студно зачатые», тобто ті, хто був зачатий через сором, через безчестя, незаконно. Після первородного гріха бог покарав жінку тим, що вона мала народжувати дітей своїх в муках, що діти мали приходити на цей світ через гріх. Ісус Христос своєю кров'ю змив всі людські провини аж до Адама, а

Марія непорочним зачаттям «обновила» «студне» зачаття. Тобто те, що Марія єдина з жінок зачала дитину від Духа Святого не шляхом брудної, гріховної пристрасті, а непорочно, змиває гріх з усіх жінок і з усіх народжених. Слезавета, наповнена Духом Святим, закричала голосно, коли Марія прийшла до неї: «Благословенна ти між жінками! Благословен плід утроби твоєї!». Т. Г. Шевченко описує Марію в поемі як безтурботну дівчину, потім як матір, що все життя супроводжує сина. Автор ставить її вище від апостолів, я б сказала, навіть на рівні з Ісусом, бо роль Марії в спасінні світу, в оновленні людства не менша ніж Христа. Ось що хоче сказати нам цим епіграфом Кобзар.

Цю думку він продовжує і в пролозі, що звучить як молитва до Богородиці за «Отих окрадених, сліпих / Невольників»[2, с. 543]. Автор звертається до «святої сили всіх святих» і називає її «мій пресвітлий раю», «Пренепорочная, благая!», «Достойнопитая!», «Царице неба і землі!». Вона для Тараса Григоровича як остання надія: «Все упованіє моє / На тебе, мати, возлагаю». Він просить її за рідний край, за окрадених простих людей і обіцяє: «А я, незлобно, воспою, / як процвітуть убогі села», «А нині плач, і скорб, і сльози / Душі убогої – убогий / останню лепту подаю». Лепта – це дрібна монета в Іудеї. Словосполучення «остання лепта» відсилає нас до євангельської притчі про багатіїв, що від достатку свого давали значні кошти на церкву і про вдову, що від бідності своєї принесла до церкви останні гроші. Звичайно, перед Богом жертва вдови була значно більшою. Тобто, Кобзар готовий віддати останнє за «благий кінець» своїх земляків. «Благий кінець» для християнина передбачав сповідь і причастя. Великим гріхом і горем вважається померти без причастя. Якщо не мали ці «невольники» достойного життя, то пошли Богородице хоч «благий кінець», «Щоб хресткайдани донесли / До самого, самого краю». У християнстві «нести хрест» – це терпіти долю. Ось як можна розуміти «молитву» Т. Шевченка до Богородиці.

Така насиченість євангельськими алюзіями пояснюється тим, що у своєму безмежному відчаї і почутті безвиході Тарас Григорович знаходив спасіння в Святому письмі. Тип паче, що пролог написаний як молитва. Часте вживання церковнослов'янізмів, які автор «українізує» і навіть створює свої

за аналогією (достойнопітая, вонми...) можна пояснити тим же. Чи не боявся Кобзар, що простий селянин не зрозуміє всіх цих «розумних» книжних слів? Я вважаю, що ні. На той час всі селяни ходили до церкви, слухали проповіді, були й письменні, що читали святі книги (як батько Тараса Григоровича), тому ці слова звучали для простого народу звично. Можливо, вони не все розуміли, але те, що церковнослов'янізми не були для них чужими і навіть неписьменні їх знали – це факт. Тим більше, що автор намагався їх (церковнослов'янізми) наблизити до української мови.

Отже, у поемі «Марія» Тарас Григорович Шевченко робить особисту інтерпретацію біблійного образу Богородиці. Пише він твір на основі власного розуміння і сприйняття Святого письма. За допомогою елементів паратексту (заголовки, епіграф, пролог) висловлює думку про Марію як просто жінку і водночас – як спасительницю всього людства на рівні з Ісусом Христом.

Література:

1. Будний В. Порівняльне літературознавство : підручник / Василь Будний, Микола Ільницький. – К. : Києво-Могилянська академія, 2008. – 430 с.
2. Шевченко Т. Г. Кобзар / Т. Г. Шевченко. – К. : Дніпро, 1987. – 639 с.
3. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів, В. І. Теремко. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 752 с.
4. Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 т. / І. Я. Франко . – К. : Наук. думка, 1979-1986 – Т. 26: Літературно-критичні праці (1876-1885). – 1980. – 462 с.
5. Дзюба І. Тарас Шевченко / Іван Дзюба. – К. : Альтернативи, 2005. – 699 с.